

Araştırma Makalesi / Research Article

Türk Dünyası Sözlü Şiir Geleneği İçinde Görme Engelli Söz Ustaları*

Oğuzhan Aydın**

Öz

Tarih boyunca bilimin ve sanatın çeşitli alanlarında körlerin önemli bir yeri olmuştur. Onların yaratıcılıklarının görme engelleriyle ilgisinin olup olmadığı konusu ise tartışılmaya devam etmektedir. Türk kültür tarihinde de görme engelli olduğu hâlde yaratıcılıklarıyla ve ürettikleri eserlerle toplumu aydınlatan bilim insanı ve sanatçıların sayısı kayda değerdir. Bunların arasında destan anlatıcıları ve halk şairleri de vardır. Makalede bu halk şairleri arasında ömrünün son yıllarında yaşlılığa dayalı olarak kör olanlar değil, doğuştan veya sanatlarının yaratıcılık dönemlerinin başlarında kör olanlar incelemeye dâhil edilmiştir. Hemen tamamının görme engellerinin yanı sıra çok yoksul bir hayat yaşamaları, okuma yazma bilmemelerine veya sonradan öğrenmelerine rağmen düşünce ve anlam bakımından zengin eserler üretmeleri ve içinde buldukları geleneği yaşatıp ona yenilikler kazandırmaları ayrıca dikkate değerdir. Makalede, Anadolu, Azerbaycan, Yakutistan (Saha), Altay, Kazak, Kırgız, Türkmen sahalarındaki görme engelli âşıklar, destan anlatıcıları ve halk şairleri hakkında bilgiler verilmiştir. Böylelikle görme engelli olmakla ustalıkla söz söyleme arasındaki ilişki makalede adı geçen sözlü şiir temsilcileri bağlamında ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türk dünyası, körlük, destan, âşık, halk şairi, sözlü şiir, gelenek.

* Geliş Tarihi: 8 Aralık 2023 – Kabul Tarihi: 22 Ağustos 2024

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Aydın, Oğuzhan. "Türk Dünyası Sözlü Şiir Geleneği İçinde Görme Engelli Söz Ustaları." *bilig*, no. 113, 2024, ss. 53-78, <https://doi.org/10.12995/bilig.11303>.

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi – Ankara/Türkiye
ORCID: 0000-0002-0034-1396
o.aydin@gazi.edu.tr

Visually Impaired Wordsmiths in the Oral Poetry Tradition of the Turkish World*

Oğuzhan Aydın**

Abstract

Blind people have had important roles in various fields of science and art throughout the history. The issue of whether their creativity is related to their visual impairment continues to be discussed. In Turkish cultural history, the number of scientists and artists who enlightened the society with their creativity and works they produced despite being visually impaired is noteworthy. Among them are epic narrators and folk poets. In this article, among these folk poets, not those who were blind in the last years of their lives due to old age, but those who were blind from birth or at the beginning of the creative periods of their art were included in the analysis. It is also notable that almost all of them, in addition to their visual impairments, suffered from poverty, produced works rich in thought and meaning and kept their tradition alive and brought innovations to it, despite the fact that they were illiterate or learned to read and write in the later phases of their lives. In the article, information about visually impaired minstrels, epic narrators and folk poets in Anatolia, Azerbaijan, Yakutia (Saha), Altai, Kazakh, Kyrgyz, Turkmen areas is given. Thus, the relationship between being visually impaired and skillful speech is tried to be revealed in the context of the oral poetry representatives mentioned in the article.

Keywords

Turkic world, blindness, saga, minstrel, folk poet, oral poetry, tradition

* Geliş Tarihi: 8 December 2023 – Kabul Tarihi: 22 August 2024

You can refer to this article as follows:

Aydın, Oğuzhan. "Türk Dünyası Sözlü Şiir Geleneği İçinde Görme Engelli Söz Ustaları." *bilig*, no. 113, 2024, pp. 53-78, <https://doi.org/10.12995/bilig.11303>.

** Assoc. Prof. Dr., Gazi University, Gazi Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education – Ankara/Türkiye

ORCID: 0000-0002-0034-1396

o.aydin@gazi.edu.tr

Giriş

Diğer engelli olma durumlarının dışında körlük, birçok kültürde bilgelik ve içsel kavrayışla ilişkilendirilen eski bir tema olmuştur. Peygamberlerden ozanlara, destan anlatıcılara kadar birçok figür, körlük üzerinden anlam arayışına ve varoluş biçimine dair derin konuları ele almıştır. Bu, Antik Yunan mitolojisinden Çin'e kadar çeşitli kültürlerde karşılaştığımız bir motif olarak öne çıkmaktadır. Peygamberler, kâhinler, destan anlatıcıları ve ozanlar arasında yer alan kör figürler, sıkça kalp veya gönül gözüne vurgu yaparak önemli bir sembolizm taşımışlardır (Bucuka 95). Bu, gözleri görmeyen birinin, fiziksel görme yetisinden çok daha derin bir iç görüye sahip olabileceği fikrine dayanmaktadır. Körlük, bilgelik arayışıyla içsel bir bağ kurularak hayatın temel bir gerçeği olarak kabul edilmiştir. Eski kültürler arasında körlerin sayısının fazla olduğu ve bu kişilerin bilgi ve teknik birikime yüksek düzeyde sahip olduklarına dair inançlar bulunmaktadır. Hesiodos'un "körler ülkesi" olarak adlandırdığı Mısır gibi toplumlarda, körlerin özel bir statüye sahip olduğuna inanılmıştır. Antik Yunan mitolojisinde körler, şairler ve kâhinler olarak öne çıkarlar. Teiresias gibi tanrıların sırlarını açıklayan kâhinler, kendileri kör olmalarına rağmen geleceği görebilme yeteneği ile saygı görmüşlerdir. Homeros, dünyanın en ünlü kör ozanı olarak tanınır; körlüğüne rağmen, duygusal ve entelektüel anlamda derin eserler yaratmıştır. Kelt kültüründe körlük, kehanet veya şiirsel bir bakışın simgesi olarak kabul edilir (Bucuka 95-96). Farklı örneklerle konu daha da detaylandırılabilir ancak bu çalışmada Türk destan ve âşıklık geleneği içinde yer alan, her iki gözü de kör olan, doğuştan ya da küçük yaşlarından itibaren olmasa bile yaratıcılık dönemlerinin büyük kısmını kör olarak geçiren, her biri Türklerin Homeros'u sayılabilecek destan anlatıcıları ve âşıklar incelemeye dâhil edilmiştir.

Körlüğü anlamlandırma çabası içinde olanların bir kısmı bu durumu mitolojiyle ilişkilendirmeye de çalışmışlardır. Yunan mitolojisinde körlük en belirgin hâliyle servet tanrısı Plutos ile karşımıza çıkar. Türk mitolojisinde de körlükle ilgili birtakım unsurlar mevcuttur. Çin kaynaklarında adı geçen Göktürk dönemi mitik unsurlarından An Lu-shan'ın hakkındaki rivayetlerden bazılarında hastalanarak kör olması ve düşmanları tarafından öldürülmesi anlatılır. Bu yüzden bazı bilim insanları onu Köroğlu ile karşılaştırır. Yakut mitolojisindeki *Oyun* (Şaman) *Aan Argıl Toyon*'un ölümleri

diriltecek ve körlerin görmesini sağlayacak güce sahip olduğuna inanılır. Başkurt mitolojisindeki *Arba*, arpacık hastalığının iyisi olup sarı saçlı, kısa boylu, kör bir kadın olarak tasvir edilir. Adına *Arba iyehe* denir. Tatar mitolojisinde rüzgâr iyisi, Kaf Dağı'nın ardında yaşayan ihtiyar ve kör bir kadın olarak tasvir edilir. Teleüt mitolojisindeki *Kör Ene*'nin (Kör Ana) Maygıl'dan/Talay Kaan'dan ayrıldığı anlatılır. Gözlerinden rahatsızlanan çocuklar için ona dua ederler. Ama daha çok Talay Kaan'ın hizmetçisi olduğu ve kızamık, çiçek hastalıklarıyla ilişkisi olduğuna inanılır. Hakas mitolojisinde ise *Sıgrı*'ın tek tek gözlü kör bir dev olduğu anlatılır. Altay destanlarında adı geçen *Sokor Şulmuş*'un Erlik'in oğlu olup ve *sokor* (kör) olduğu anlatılır. Türk mitolojisinde körlükle ilişkilendirilen en önemli mitik figürlerden biri "Körmös"tür (Dilek 542). "Görmeyen, kör" anlamlarına gelen ve genel anlamda bütün kötü ruhlarla şeytanları karşılayan Körmös kelimesi özellikle Erlik, oğulları ve yardımcıları için bir sıfat olarak kullanılır: *Sokor Körmös* (Kör Şeytan), *Sokor Şulmuş* (Kör Şeytan, Kör Mel'un)... Benzer kullanım Altay destanlarında da görülür. Kahramanların düşmanlarının adları bazen *Sokor* (Kör) olur: Altay destanlarından Er Samır'da kahramanın düşmanlarından birinin adı *Sokor-kaan* (Kör Kağan), Ak Tayçı destanında kahramanın savaştığı olumsuz bahadırlardan birinin adı *Sokor-kara* (Kör Kara), Kökin Erkey destanında ise olumsuz mitik figürün adı *Celbis Sokor-kaan* (Şeytan Kör Kağan)'dır.

Türk düşünce ve kültür tarihine yön veren körler arasında Atabetül-Hakayık'ın yazarı Edip Ahmet Yükneki'nin (12. yy.), Yunus Emre'nin müşidi ve hocası Taptuk Emre'nin (13. yy.), Erzurumlu Darir'in (14. yy.), Taşköprülüzâde İsamüddin Ahmet Efendi'nin (16. yy.), Âmâ Kadri Çelebi'nin (17. yy.), İbrahim Çelebi'nin (17. yy.), Âmâ Sadık Efendi'nin (18 yy.), Kemancı Corci'nin (18. yy.), Enderunlu Fazıl'ın (18. yy.), Osman Kemali Efendi'nin (19. yy.), Arman Aram'ın (19. yy.), Hüseyin Hüsnü Sonat'ın (19. yy.), Nazım Bey'in (20. yy.), Âşık Veysel'in (20. yy.)... (bk. Demirci) isimleri bilinmektedir. Biz bu yazımızda Âşık Veysel'in isminin yanına Türk Dünyası destancılık geleneğiyle Anadolu'daki âşıklık geleneğinden yeni isimlere dikkat çekeceğiz. Muazzam bir belleğe ve yeteneğe sahip olan bu isimlerin kör olma sebepleri farklıdır: 1. Doğuştan kör olanlar (Olonhohut Semen Prokopyeviç Vasilyev, Çovdur Kör, Kör Hasan, Sadık Doğanay) 2. Kaza yoluyla kör olanlar (Âşık Mevlüt İhsanî, Âşık Ruhani) 3. Hastalık nedeniyle kör olanlar (Nikolay Ulagaşeviç Ulagaşev, Barpı Alıkulov, Kör

Nesip, Ata Salih, Kör Molla, Âşık Tüccarî, Âşık Hanifi, Âşık Fehmi Gür, Şöce Karcavbayulı) 4. Hem hastalık hem kaza nedeniyle kör olanlar (Âşık Veysel). Bu dört gruba elimizde tek örneği olmasına karşın beşinciye ilave etmek mümkündür. 5. Yaşadığı zor hayat şartları nedeniyle ağlamaktan gözleri kör olanlar (Âşık Beşti/Kör Beşti). Gözlerini herhangi bir nedenle kaybetmiş Türk halk şairlerinin günlük hayatlarında elbette herhangi görme engelli bir insanın yaşadığı zorlukları yaşamış olmakla birlikte zaman içinde bu zorlukları sanatçı yönlerini geliştirmek suretiyle aşttıkları görülür.

Her biri yoksulluğun ve yaşadıkları hayat koşullarının olumsuzluğu nedeniyle kör olan isimlerin içinde körlükleri nedeniyle destan anlatıcılığı veya âşıklığa yönelmeleri/ yönlendirilmeleri hususunda ailelerin çocuklarının engeline yönelik tutumları izledikleri yolları da farklılık arz eder. Altay destan anlatıcısı Nikolay Ulağaşeviç Ulağaşev'e kayçılığı (destan anlatma sanatını) öğreten kendisi de aynı zamanda kayçı (destan anlatıcısı) olan babası olmuştur. Aynı şekilde Âşık Veysel'in babası oğlunun körlüğü nedeniyle oyalanması için saz getirip hediye ederek onu âşıklığa teşvik etmiştir. Bunlara karşın, Âşık Ruhanî'nin babası, oğlunun saz çalmasını ve şiir söyleyerek âşık gibi tanınmasını istemez. O, Mustafa'nın (Âşık Ruhanî) duygu seline kapılarak, başıboş bir hayat yaşamasından korkar. Akraba ve komşuların ısrarı ile ikna edilir. Sonuçta kişi her ne şekilde destan anlatıcısı ya da âşık olmuşsa olsun bu isimlerin hemen tamamı hayatları boyunca geçimlerini sanatları yoluyla temin etmişlerdir. Aynı zamanda hepsi yoksul, köylü ve toplumun en alt kesimine ait olan kör destan anlatıcıları ve âşıkların ortak yönlerinden biri de toplumsal sorunlara ve siyasî olaylara karşı duyarlı olmalarıdır. Altay destan anlatıcısı Nikolay Ulağaşeviç Ulağaşev'den Sovyet sisteminin destek ve teşvikleriyle derlemeler yapılır; çok yoksul bir hayat süren Barpı Alikulov (Kırgız) ve Ata Salih (Türkmen) Sovyet sistemini sevinçle karşılayıp, ona övgüler dizmişlerdir; buna karşılık Kör Nesip, Sovyetlerin Azerbaycan'a hâkim olmasını eleştirir, Sovyet sistemini yerer; Âşık Veysel ise Cumhuriyet'i ve Mustafa Kemal Atatürk'ü öven şiirler yazar... Onların görme engelli olmaları dış dünyayla ilgilerini kesmez, toplumsal sorunlara duyarlı olmalarını engelleyemez. Aksine toplumsal sorun ve olaylar, onların şiirlerini oluştururken beslendikleri mühim kaynaklardan olmuştur. Görme engelli destan anlatıcıları ve âşıkların bir diğer ortak özelliği ise sanatsal yaratmalarındaki canlı tabiat tasvirleridir.

Görme engelli âşıklar yaşadıkları çevredeki mevsimleri, çiçekleri, hayvanları, yaylaları, çobanları, ağaçları ve ormanları eserlerine işleyip tabiatı ve tabiatın güzelliklerini anlatmışlardır. Görme engelli âşıkların, tabiatı, anlama ve aktarma konusunda iki farklı durum ortaya çıkmıştır. Kalender Sezer gibi doğuştan görme engelli ya da Fehmi Gür gibi dış dünyayı algılayamayacak kadar küçük yaşta görme engelli olan âşıklar hayal dünyalarındaki ve gelenek içerisinde öğrendikleri tabiatı anlatırken Mehmet Budak, Deryanî gibi sonradan görme engelli olan âşıklar daha önceden gördüklerini ve zihinlerine kodladıkları tabiatı anlatmışlardır. Bir diğer husus ise hayatının bir döneminde gören âşıklar tabiatı ve tabiat unsurlarını en ufak ayrıntısına kadar eserlerine işlerken Kalender Sezer gibi doğuştan görme engelli âşıklar daha genel ifadelerle ve daha tabiatın daha somut özelliklerini kullanarak tabiatı anlatmaya çalışmışlardır. Aşağıda üzerinde durulan destan anlatıcıları ve âşıkları için kör oluşları, sanatkârlıklarını doğurmuştur denilebilir. (Doykun, “Görme Engelli Âşıklar” 29)

Şüphesiz, görme engelli destan anlatıcıları ve âşıkların sadece fiziksel engelleri sanatkâr olmalarında birincil etken değildir; yetenekleri, aileleri ve sosyal çevreleriyle birlikte devlet destekleri de önemli olmuştur. Türk destan anlatıcıları ve âşıkları araştırmacılar tarafından bugüne kadar çeşitli şekillerde tasnif edilmişlerdir. Aşağıda sadece fiziksel engelleri körlük olan halk şairleri bir araya getirilerek gruplandırılarak değerlendirmeye tabi tutulmuşlardır. Türk destancılık ve âşıklık geleneğindeki görme engelli sanatçıların tamamına bu çalışma içinde yer vermek mümkün olmadığından Türk dünyasının belli coğrafyalarındaki destancılık ve âşıklık geleneğini temsil kabiliyetine sahip olanlar hakkında bilgi verilmiştir. Görme engelli âşıklarla ilgili Türkiye’de ilk öncü çalışmalardan birinde Özaslan (105-106) âmâliğin, sanatçı kişiliklerde tanrısal bir iradeyi tetiklediğini, sanatçı kişiliğin var olan tanrısal bir yetenek ve ilhamla eserini gerçekleştirmenin bilinen bir husus olduğunu, bununla birlikte *âmâliğin müzikal gelişime katkısı olduğu düşüncesinin* de eski olduğunu vurgulamaktadır. Yine *Özaslan’a göre* pek çok kültürde, hatta âmâların müziğe katkılarının sınırlı olduğu kültürlerde bile âmâ müzisyenlerin imajı önemli bir yapı taşındır. Türk sözlü ve yazılı şiir geleneği içinde de Kadı Mustafa Darir’den *Âşık Veysel’e kadar âmâlıklarıyla* bilinen şairler ve âşıklar ve *şöhreti mahallî seviyeden millî seviye ulaşmış*

sanatçıların varlığı bilinen bir husustur. Wolfram Eberhard (12), Güney Doğu Anadolu bölgesindeki araştırmalarında Kör Ömer lakaplı Hâfız Ömer'den söz eder. Kuyuluk'ta hikâye derlemelerinde tanıdığı Kör Ömer'i; anlatıcıların sözlerini sık sık kesmesiyle, bildiği hikâyelerle, türkü yakmasıyla, bildiği dinî türkülerle tanıdığını belirten Eberhard, eski bir güreşçi olan ve sinirli mizacıyla tanınan Kör Ömer'in iyi âşık olup olmamasından ziyade, âmaların iyi bir âşık olacağı görüşü ve *âmâlığından* dolayı ona toplumda farklı bir konum sağlandığı üzerinde durur (Özarslan, "Yaşnâmeleri" 106).

Yakut Destancılık Geleneğinin Âmâ Destancıları ve Olonhohut Semen Prokopyeviç Vasilyev

Sayıları çok fazla olmamakla birlikte Yakut destancılık geleneğinde âmâ destan anlatıcılarının olduğu bilinmektedir. Bu yönde kayda geçmiş üç isim vardır: Iria Çırıkay, Naum Solovyev ve Semen Prokopyeviç Vasilyev. Bu isimler arasında sonuncusu bu yazının da konusu olan âmâ destan anlatıcılarından biridir. Iria Çırıkay (1867-1942) Yakut Destan geleneğinin kadın destan anlatıcılarındanıdır. Hayatının son dönemlerinde iki gözü de kör olup görme kabiliyetini yitirmiştir. Fakat kendisinin üretkenlik dönemi kör olmadığı dönemlerde geçmiştir. Yakut destancılık geleneğinde körlüğüyle tanınmış bir diğer *olonhohut* (destan anlatıcısı) 19. asrın sonunda ve 20. asrın başında yaşamış olan Naum Solovyev'dir. Gelenekte "*Kör Solovyev*" mahlasıyla tanınmaktadır. Uus-Aldan destancılık mektebine mensup olan ve hakkında fazlaca malumata erişemediğimiz Solovyev, orta seviyede bir olonhohut olarak bilinmektedir. Yakut destancılık geleneğinde tam anlamıyla kör destan anlatıcısı olan isim olonhohut Semen Prokopyeviç Vasilyev'dir. 1810-1820 yılları arasında doğduğu 1910-1915 yılları arasında öldüğü ve yaklaşık 90 yıl yaşadığı tahmin edilmektedir. İki gözü kör olan Semen hiç evlenmemiş ve geçimini halk sağlamıştır. Olonho (destan) dinlemek isteyen aileler, onu evlerine götürüp hem karnını doyururlar hem de olonholarını dinlerlermiş. Olonhohut Semen'in o kadar gür sesi varmış ki yaşlılığında bile azalmamış. Sesinin gürlüğünden kendisi abartarak şöyle bahsedermiş: "Gençken kendi sesimden kendim bayılırdım. Gürlüğünden kulaklarımı kapatıp şarkılarımı öyle söylerdim." Semen, gür ve kalın sesiyle olonho söyleyince raflarda duran tabaklar şangırır; özellikle Abaahı oğlunu anlattığı bölümlerinde kadın ve çocukların korkudan kanı çekilirmiş. Usta olonhohutlardan biri olarak kabul edilen Semen, şarkılar seslendirmekle

birlikte usta bir hikâyeciymiş. Bununla birlikte onun kaç olonho, şarkı ve hikâye bildiği belli değildir (Ergun 320, 357, 372). Yakut destan geleneğinin son iki yüzyıldaki temsilcileri arasında kör bir anlatıcı olarak Olonhohut Semen'in yetişmiş olması, halkın onun geçimini sağlamakta gösterdiği iyi niyetli yaklaşım ve sahiplenme duyguları önceki dönemlerde de kör anlatıcıların olduğu çıkarımını yapmamızı kolaylaştırmaktadır. Sovyet sisteminin 20. yüzyılda Türk şamanlığı ve Türk sözlü şiir geleneğiyle bu geleneğin temsilcilerine karşı uyguladıkları baskı politikaları nedeniyle Yakut destancılık geleneği zayıflamaya ve özünden uzaklaşmaya başlamıştır. Bu yüzyılda SSCB'deki bütün halkların folklor ürünleri ve Türk folkloru Sovyet ideolojisini yaymanın bir aracı olarak kullanılmaya ve harmonize metinler oluşturma yoluna gidilmiştir. Uygulanan politikalardan kaçınılmaz şekilde Yakut destancılık geleneği de olumsuz şekilde etkilendiğinden Olonhohut Semen'in 19. yüzyılda yetişmiş olması bu geleneğinin canlı tutulması bakımından önemlidir.

Altay Destancılık Geleneğinin Âmâ Hazinedarı Nikolay Ulağaşeviç Ulağaşev

Nikolay Ulağaşeviç Ulağaşev Altay destancılık geleneğinin 20. yüzyılda yetiştirdiği en önemli destan anlatıcılarından biridir. Ulağaşev, ilk ustası babası olmakla birlikte ikinci ustası kendisi gibi kör bir destancı olan Sabak Boçonov'dur. Ulağaşev, hayatı, sanatı ve repertuarı hususunda çok fazla malumat elde edemediğimiz Boçonov'dan Ak-biy, Altın-bilek ve Temenekoo destanları başta olmak üzere başka bazı destanları da anlatmayı ve *topşuur* çalmayı öğrenmiştir. Kör destan anlatıcısı (kayçı) Boçonov, Yakut kör destan anlatıcısı (olonhohut) Semen gibi bütün hayatı boyunca geçimini destan anlatmakla sağlamıştır. 1877 yılında on altı yaşlarında Komdoş söögünden Mamak adlı biriyle evlendirilen Nikolay, aynı yıllarda Altay'da yaşanan salgın hastalıktan fevkalade etkilenir ve trahomaya duçar olur. Bu hastalıktan ötürü gözlerini kaybeder (Dilek 356). Öldüğü tarih olan 1946'ya kadar 69 yıl boyunca karanlık bir dünyanın içinde kalır. 1930 yılından sonra kendisinden destan ve masal derlenmeye başlanan Ulağaşev, Altay destan ve masal repertuarına en çok katkı yapan anlatıcı olmuştur. Ustası kör Boçonov gibi Ulağaşev de geçimini destan anlatarak temin etmiştir. Ulağaşev'in yetiştirdiği öğrencilerden olan destan anlatıcısı O. Alekseyev,

Ulağışev hakkında şunları söyler: “*Kayçı Ulağışev bizim köyümüzde uzun süre kaldı. O destan söylerken, onu dinleyenler göz yaşlarını tutamıyordu.*”

1937 yılından itibaren Altay folkloristlerle iş birliğine girişen Ulağışev’in çabaları, Moskova’nın dikkatini çeker. 1939 yılında Moskova’ya davet edilerek “Znak Poçeta” ödülüne layık görülür. Moskova’dayken Kremlin’e çağırılan Ulağışev, üst düzey Rus yetkililerinden M.İ. Kalinin’le bir araya gelir. Kalinin, Ulağışev’e destanlar hakkında bilgi düzeyinin ne kadar olduğunu sorar. Ulağışev, “Hepsini kaylamaya iki yıl yetmez” şeklinde cevap verir. Bu yanıt karşısında Kalinin, ülke gençlerinin ve gelecek yeni nesillerin bu destanları bilmeleri gerektiğini vurgular ve Ulağışev’e destanları derlemek amacıyla uzmanları göndermeyi planladıklarını, derlenen destanları kitap hâline getirip yayımlayacaklarını ifade eder (Dilek 357). Çeşitli araştırmacılar Ulağışev’den, Alıp Manaş, Altay Buuçay, Malçı Mergen, Şime Sudurçı, Ak Tayçı, Közüyke, Kozın Erkeş, Er Samır, Boydoñ Kökşi, Şokşıl Mergen... destanlarını derlemiştir. Bu destanlar Altay destancılık geleneğinin en önemli metinleridir ve görme engelli destancının hazine değerindeki bu metinlerin gün yüzüne çıkmasında çok büyük katkıları olmuştur. Ulağışev’in anlattığı destanlar müstakil olarak yayımlandığı gibi *Altay Baatırlar* adlı destan antolojisinin muhtelif ciltlerinde de yer almışlardır. Altay folkloru hakkında çalışan bilim insanlarının pek çoğu Altay destancılık geleneğiyle birlikte metinlere hâkimiyeti ve görme engelli olması nedeniyle Ulağışev’i Altay Türklerinin Homeros’u olarak kabul ederler. Modern Altay edebiyatının son dönem temsilcilerinden Cıbaş (Semen) Börükoviç Kainçin, Ulağışev’in destancılığı, yeni nesiller üzerindeki etkisi ve geleneğe katkısını *Kayçı* (Destancı) adlı uzun hikâyesinde ele alıp işlemiştir (Kainçin). Adı geçen hikâyesinde Kainçin, Ulağışev’i doğrudan Homeros’la bir tutar ve ona gerekli değer verilmediğinden kendisini de suçlayarak şöyle yakınır:

Başka milletler kendi destan anlatıcılarını, masalcılarını, Manaşçıları, Cangarçıları, Olonhohutlarını *bütün dünyaya tanıtırıp yüceltiler*. Halbuki bizim halkımız (Altay Türkleri) maalesef, kendi Homeros’unuzu tanımıyor, bilgeliğini anlamıyor ve önemsemiyor. İçimizden hiçbiri Kayçı’nın bir destanını bile kayda geçirmedir... Ya ben?.. Elbette ben de suçluyum... (Kainçin 86).

Kırgız Akınlarından Barpı Alıkulov

Barpı Alıkulov, 1884 yılında Oş'un Suzak kasabasındaki Açı köyünde dünyaya gelmiştir. Zorlu geçen çocukluk yıllarında, genç yaşlardan itibaren varlıklı ailelerde hizmetkârlık yaparak geçimini sağlamıştır. Hayatının büyük bir kısmında maddi sıkıntılarla boğuşan bu şair, odunculuk ve hayvan bakıcılığı gibi çeşitli işlerde çalışmıştır. Otuz yaşından sonra iki gözünü kaybetmesi sonucu kör olmuştur. Barpı Alıkulov, Sovyet dönemini sevinçle karşılayanlardan olmuştur. Yeni dönemin güzelliklerini ülke halkları arasında yaymak amacıyla çaba harcamıştır. Şairlik yeteneği, on beş yaşından itibaren katıldığı atışmalarda ortaya çıkmıştır. Atalarından öğrendiği akınlık geleneği ile ilk atışmasını Nazarbay ile gerçekleştirmiştir. Kendi kendine öğrendiği çalgısıyla şiirlerini seslendiren Barpı Alıkulov'un eserleri geniş bir konu yelpazesine sahiptir. Okuma yazma bilmemesine rağmen fevkalade bir kültürel birikimine sahip olan şair, halk rivayetleri, sancıralar, örf-âdetler ve dinî bilgilerle dolu bir dağarcığa sahipti. Doğu'ya ait halk edebiyatının önemli eserlerinin varyantlarını çok iyi biliyordu. Barpı Alıkulov'un ilk şiir kitabı olan "Seçilmiş Şiirler", 1949'da neşredilmiştir. 1947 yılında Kırgız Yazarlar Birliği üyesi olan şairin, adı yörede iskân alanlarına, okullara ve sokaklara verilmiştir. Barpı Alıkulov, 9 Kasım 1949 tarihinde vefat etmiştir. (Kayıpov 345; Güngör 31-32).

Alıkulov'un otuzlu yaşlarında bir gözünü, ardından ikinci gözünü de kaybetmesine karşın, karanlık dünyasına olan tutkusu ve sanat sevgisi hiç azalmamıştır. Barpı Alıkulov, ömrünün büyük bir kısmını kör olarak geçirmiş olup, altmış beş yaşında hayata veda etmiştir. Şair, on beş yaşında başladığı şiir yolculuğunda neredeyse otuz beş yılını kör bir birey olarak sürdürmüştür. Barpı Alıkulov'un eserlerindeki konu çeşitliliği dikkat çekicidir. Zorlu bir çocukluk geçirmesine, kör olmasına ve okuma yazma bilmemesine rağmen, eserlerinde özellikle zenginliğin olumsuz yanlarına vurgu yapmıştır. Yoksul bir ailenin evladı olarak büyüyen şair, sosyalist bir akın olarak tanınmış ve eserlerinde toplumsal adaletsizliklere, eşitsizliklere ve güçsüzlere duyarlılığı dile getirmiştir. Barpı Alıkulov, sanatı aracılığıyla, kendi tecrübelerinden hareketle toplumsal eleştiride bulunmuş ve halkını bilinçlendirme amacını gütmüştür (Çalışkan ve Göher Vural 48-49).

Kazak-Kırgız Âmâ Akınlarından Şöce Karcavbayulı

Kazak sözlü edebiyatının en çok tanınan görme engelli akını Şöce Karcavbayulı olmakla birlikte Sokır Ajar (Kör Ajar) olarak da bilinen Ajar Jurtıbaykızı (1865-?) ile İrskeldi de görme engelli akınlar arasındadırlar. Ajar Jurtıbaykızı yedi yaşında geçirdiği sara hastalığı neticesinde iki gözünü de kaybetmiştir. 1884 yılında ünlü Kazak şairi Abay ile tanışan Ajar, onun takdirini kazanmış ve gezip dolaştığı her yerde Abay'ın şiirlerini de okuyarak onun tanınmasına büyük katkı sağlamıştır ("Ajar"). 19. yüzyılda *Sokır akın* (kör halk şairi) olarak da tanınan İrskeldi de on üç yaşında iken geçirdiği çiçek hastalığı nedeniyle iki gözü kör olmuştur. Akın, şiirlerinin birinde nasıl kör olduğunu, kör olmuş olsa bile dilinin, sözünün yalana ve yanlışla dönmediğini şöyle anlatır:

<i>On uşke şıkkan jılı sokır bolıp,</i>	On üç yaşına girdiğim yıl kör oldum
<i>Atkan tañ, şıkkan kündi körmey ettim.</i>	Ne atan tanı ne de doğan güneşi göremedim.
<i>Demeñder akşa uşın el maktadı,</i>	Halk beni para için övdü demeyin,
<i>Ört bolıp özeğimdi şer kaptadı.</i>	İçim ateşle kaplandı.
<i>Kelgende on üş jaska şeşek çıgıp,</i>	On üç yaşında çiçek hastalığına yakalanıp
<i>Sorlatıp eki közdi şel kaptadı.</i>	İki gözümü perde inip, kör oldum.
<i>Köz sokır, sözden tilim jañılmadı.</i>	Gözüm kör olsa da dilim yalan söze dönmedi

("Soqır").

Ünlü aytıs akını Şöce'nin doğum ve ölüm tarihleri hususunda kesin bir bilgiye ulaşılamamış; bazı kaynaklar 1808-1895, diğerleri ise 1803-1884 olarak belirtir. Kırgız Türklerinden olan Şöce'nin ataları, belirsiz bir nedenden dolayı Kazaklar arasında kaynaşır. Şöce, çocukluk yıllarında geçirdiği hastalığın neticesinde yukarıda adları geçen iki Kazak halk şairi gibi görme yeteneğini kaybetmiştir. Ancak bu talihsiz olay onu akın olmaktan alıkoymamıştır. İki gözünü kaybetmiş olmasına karşın dombıra çalmayı öğrenmiş ve "suvırıp salma" geleneğinin en başarılı temsilcilerinden biri olmuştur. Şöce, küçük yaşlarda başladığı aytıs geleneğinde de büyük başarı elde etmiştir. Tolgav ve öleñde de etkileyici eserlere imza atmıştır. Şöce, epik akın olarak tanımlanır ve Kazak destanlarını oldukça iyi bilmektedir. Dombıra çalarak uzun zamanlar destanları söylemiştir. Şöce'nin tolgavları aslında hitap türündeki şiirlerdir. Bu tolgavlarda şair, insanlık âlemini ve insan sevgisini dile getirir. Adaletli, merhametli ve alçakgönüllü olmalarını istediği zengin ve yönetici sınıfa seslenir. Pişmanlığı, doğru ve gerekli bir

duygu olarak görmeyen Şöce, umut ile geleceğe bakarken halkının da aynı şekilde kendi gibi düşünmesini arzular. Varlıklı insanların cimriliklerini, Şöce'nin şiirlerinde sıkça karşılaşılan bir tema olarak işlenir. (Derbîselin 380-398; Arıkan 219-220).

Türkmenistan'ın Âmâ Bahşıları

Türkmen bahşılarında Çovdur Bahşı veya **Çovdur Kör** doğuştan âmâ olan bir bahşıdır. Durdiyev, bu bahşının Türkmen folklor araştırmacısı Uspenskiy ile tanışmasını şöyle anlatır: *“Emek verirsen, sonuca ulaşırsın” dedikleri gibi Uspenskiy nihayet Çovdur Bahşı ile Çeleken’de buluştu. Bahşının gözleri doğuştan kör olsa da bu durum yakışıklılığına gölge düşürmüyordu. Uspenskiy ona türkü söyleyip, dutar çaldırıp, konuşmalarını dinledikçe kendinden geçti. Doğrusu bu güzellikler, onu görebilmek için çektiği zorluklara değdi* (Durdiyev 82-106; Kalenderoğlu 239). Türkmen bahşıları üzerinde çalışan İhsan Kalenderoğlu, *Çovdur Kör ile Fekeli Âşık Kör Ali arasında benzerlik bulur: Türkmen halk sanatçılarını gördükten sonra, Adana’nın Feke ilçesinde görüp tanıdığımız Kör Ali’yi hatırladık. Kemani, kemeçe gibi çalarak Karacaoğlan okuyan Kör Ali, çalgısından bu gıycakın sesini çıkartır ve âdeta Türkmenistanlı bahşılardan okuduğu biçimde okurdu. Burada, Türkmenistan’da yaşayan bir bahşı ile Toroslarda yaşayan Türkmen Âşık Kör Ali’nin yarattıkları sanat arasındaki büyük benzerliğe dikkat çekmek isteriz* (Kalenderoğlu 140-141). Kalenderoğlu’nun kurmak istediği benzerlik, bu makalede ele alınan bütün destan anlatıcıları ve âşıklar için geçerlidir. Çovdur Kör’ün dışında bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla iki kör Türkmen bahşısı daha vardır: Kör Molla (1876-1934) ve Ata Salih (1908-1964). Daşhovuz şehrinde dünyaya gelen Bahşı Kör Molla Suhanverdi’nin, 19. asrın son döneminde 20. asrın ilk çeyreğinde hayat süren ve kendine mahsus özel bir üslupla tebarüz etmiş olan bir Türkmen bahşısı olduğu hakikattir. Gençlik yıllarında gözlerini kaybetmiştir. Kaynaklar gözlerini kaybetme nedenini kaydetmemiş olsalar da geçirdiği hastalık nedeniyle kör kaldığını tahmin ettiğimiz bahşıya bu nedenle “Kör Molla” denmiştir. Halkın geleneksel hayatına vakıf olan Kör Molla şiirlerinde halk hayatının eksik ve aksayan yönlerini tenkit etmiştir. Sosyal konulu şiirlerinin yanı sıra lirik tarzda söylediği eserleri de vardır. Halk arasında gezmiş, toylara ve meclislere katılmış, katıldığı toplantılarda halk destanlarını anlattığı gibi kendi şiirlerini de söylemiştir (Cumayev ve diğerleri 62). Seçilmiş eserleri 1967 yılında “Saylangan Eserler” adıyla

yayımlanmıştır (Oraztaganov 3-6). Türkmenistan'ın diğer kör bahşlarından biri Marı'ya bağlı Şordepe'de dünyaya gelen Ata Salih'tir. Genç yaşta gözlerini kaybetmiştir. Kaynaklar onun da Kör Molla gibi gözlerini kaybetme nedenini açıklamaz. Fakat genç yaşta iki gözünü de kaybettiğinden hastalık nedeniyle olduğu tahmin edilebilir. Onun da seçilmiş eserleri 1951 yılında yayımlanmıştır. Ata Salih'in nasıl kör olduğunu kesin olarak bilememize rağmen 1938 yılında Aşkabat'ta düzenlenen "Bahşı ve Şairlerin I. Cumhuriyet Toplantısı" adlı toplantıda yaptığı konuşmada körlüğüyle ilgili duygularını dile getirdiği görülür. Kalenderoğlu Ata Salih'in konuşmasını şu şekilde nakleder:

Bu toplantıya katılan Türkmenlerin meşhur halk şairlerinden, tıpkı Âşık Veysel gibi gözlerini küçük yaşta kaybetmiş, Ata Salih yaptığı konuşmasında genel olarak devrim öncesini eleştirmiş, devrimden sonra Türkmenistan ve Türkmen halkının çok mutlu olduğunu ifade etmiştir. Salih konuşmasının sonunda:

"Komünist Parti'nin bize gösterdiği yönde ilerleyerek ben siyasi bilimsizliğimi yok ettim. Benim gözüm âmâ (kör) hiçbir şey görmüyorum. Ancak kulağım çok iyi. Benim 12 yaşında bir oğlum var. O bana gazeteleri, dergileri sürekli okuyor. Ben onların her bir satırına çok önem veriyorum. Dünyaya bakışım değişiyor, gelişiyor. Ben, Alman, Japon faşistlerine karşı olup, yalnız kan dökmek ve emekçi halkımızı zehirli bombalarla zehirlemek isteyenlere karşı da koşma yazıyorum. Ben bizim üstünlüğümüz için de şüphesiz, koşmalar yazıyorum. Şimdi sizlere bahşı ve şairler toplantısı için yazdığım şiiri okumama izin veriniz." diyerek;

Şatlıklı vatanmın sazandaları,
Sazı gola alşınıza guvanyan,
Yere yegsan atdik mugthorları,
Şatlanıp gülşinize guvanyan.
Partiyamız bizi çıkardı yaza,
Gurluşığımız ösyär tazededen-täze,
Pugta üns beryäs aydıma, saza,
Şatlıklı heñ çalışınıza guvanyan. (Kalenderoğlu 52)

dörtlükleriyle başlayan ve Sovyet rejimini öven “Guvanyan” adlı şiirini okur. Sovyet döneminin bütün sanatçılar üzerinde karşı konulamaz bir baskı uyguladığı gerçeği göz önüne alındığında engelleri olmayan diğer bireylere nazaran Ata Salih ve onun gibi engelli halk şairlerinin de bu baskılara karşı koymak bir yana sistemin yanında yer almaları hatta siteme ve yöneticilerine övgü şiirleri yazmalarının anlaşılır sebepleri vardır. Âmâlık [körlük] ile ilgili olarak yapılan “*Tarih boyunca âmâlık [körlük] ise, daha çok karanlıkla denk tutuluyor, tehlike ve güvende olmama anlamına geliyordu. Âmâ olan kişi verimli bir şekilde avlanamıyor, silah kullanamıyor ve hayattan geride kalıyordu.*” (Özarslan, “Yaşnâmeleri” 104) ifadesi de dikkate alındığında hayatlarını devam ettirebilmek için önemli yetilerinden birini kaybetmiş olan halk şairlerinin bu eksikliklerini telafi etmek için bir desteğe ihtiyaç duymaları ve bu desteği de mevcut şartlar içinde yaşadıkları yönetim sisteminden almayı tercih etmeleri daha iyi anlaşılacaktır.

Ağlamaktan Gözleri Kör Olan Azerbaycanlı Kadın Âşık: Âşık Beşti (Kör Beşti)

19. yüzyılın önemli kadın âşıklarından biri olan Âşık Beşti, yaklaşık olarak 1836 yılında Azerbaycan’ın Kelbecer bölgesine bağlı Lev köyünde dünyaya gelmiştir. Hiçbir resmi eğitim almadan yetişmesine rağmen, zekâsı ve hazır cevaplı oluşuyla tanınmıştır. Âşık Elesker ve Ağdabanlı Âşık Kurban gibi büyük âşıkların meclislerine katılan Beşti, aynı zamanda birçok çırağın yetişmesine de öncülük etmiştir. Âşık Beşti’nin şiirlerinde bayatı, geraylı, koşma, ağıt gibi farklı türleri ustalıkla işlediği bilinmektedir. Ancak görme engelli her halk şairinin olduğu gibi onun hayatı da zorluklarla geçmiştir. 17-18 yaşlarında bir çobana âşık olmuş, ancak bu aşk, çobanın beyler tarafından öldürülmesiyle vuslata eremeden sona ermiştir. Bu acı olayın ardından ailesi evlenmesi için baskı yapmış, ancak Âşık Beşti bu tekliflere olumsuz yanıt vermiştir. Âşık Beşti’nin şiirlerinin temel konularını haksızlıklardan şikâyet etme, zulme karşı isyan ve adaletsizliklere karşı durma oluşturmuştur. Rivayete göre, ağlamaktan gözlerini kaybetmiş olan âşık, halk arasında “Kör Beşti” olarak anılmıştır. Uzun yıllar Basarkeçer, Daşkesen, Gedebey gibi yerlerde âşıklık geleneğini sürdüren Kör Beşti, ömrünün son dönemlerinde köyüne dönmüş ve 1936 yılında burada hayata veda etmiştir (“Aşık Beşti”).

Azerbaycan-Anadolu Sahasının Ünlü Âşığı Âma Nesip

Akbaba-Çıldır âşık muhitinin önde gelen ustalarından biri olan Kör Nesip (1870-1944), Anadolu bölgesi ve Azerbaycan yörelerinin âşık geleneklerini sanat, saz ve söz yönleriyle birleştiren son Azerbaycan âşıklarından biridir. Akbaba-Çıldır âşık muhiti, büyük Türk âşık edebiyatının gelişmiş kollarından biri olarak zengin bir birikime ve köklü bir geçmişe sahiptir. Bu muhit, adından da anlaşıldığı gibi, Türkiye sınırları içindeki Çıldır ilçesi ile şu anda Türkiye sınırları dışında kalmış olan Akbaba ilçesini kapsamaktadır. Nesip, çocukluk yıllarında geçirdiği çiçek hastalığından sonra maalesef, görme yeteneğini yitirmiştir. Bu zorlu durum, onun yaşamı boyunca bir acı kaynağı olmuş, ancak sanatına derin bir dokunuş yapmış, halk ve sanat çevrelerinde “Kör Nesip” olarak anılmasına neden olmuştur. Âşık Nesip, gözleri görmemesine karşın resmî bir eğitim alamamıştır; ancak olağanüstü belleği ve zekâsı sayesinde kendi başına oldukça bilgili bir kişi hâline gelmiştir. Nesip’in yaşadığı topluluktaki politik gerginlikler, özellikle katliamlar, Sovyet egemenliğinin başlamasıyla ortaya çıkan Ermeni mezalimi, yerli Türklere yönelik Rus-Ermeni iş birliği, Türklerin göçe zorlanması gibi olaylar, onun yaratıcılığında temel bir yer tutmuştur. Âşık Nesip, Lenin’i ve komünist partiyi asla övmemiş, aksine, halkın zor durumda olmasını Sovyetlerin şovenist politikasına bağlamıştır (Asker 9-14):

*Sura gelip, dert yetirip bizlere,
Kör talihe, kara bahta ne deyim?
Müslümanın pejmürdedir ehvalı,
Kan kusuruz lahta lahta, ne deyim?* (Asker 11)

Anadolu Âşıklık Geleneğinin Âmâ Ustaları

Samet Doykun, Cumhuriyet döneminde Anadolu’da yaşayan 48 görme engelli âşığı incelemiştir. Bu âşıklardan 11’i doğuştan, 37’si ise sonradan görme yetilerini kaybetmiştir (*Cumhuriyet Dönemi*). Bu araştırma, Türkiye’nin âşık geleneğinde görme engelli sanatçıların önemli bir oranda olduğuna işaret etmektedir. Âşık kültürü içinde, görmeyen âşıkların da kayda değer bir yerinin bulunduğu gösteren bu çalışma, bu özel yeteneklere sahip sanatçıları tanımamıza katkıda bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında tespit edilen görme engelli âşıklar arasında Âşık Tüccarî, Şah Turna, Âşık Mah Turna, Âşık Fehmi Gür, Âşık Behramî, Âşık Hanifi (Ünver), Kör Hasan, Kör Ali...

gibi isimler bulunmaktadır. Bu âşıklar, Anadolu'daki âşıklık geleneğinin içinde öne çıkan önemli ustalardır. Görme engelli olmalarına karşın, sazları ve sözleriyle duygu yüklü eserler ortaya koyarak, âşıklık geleneğine katkıda bulunmuşlardır. Doykun'un araştırması (*Cumhuriyet Dönemi*), bu âşıkların sadece görsel algıya dayalı olmayan, zengin bir duyusal deneyimle şekillenen âşık sanatını temsil ettiğini vurgular. Türk halk müziği ve âşıklık geleneği içinde bu sanatı icra eden görme engelli âşıkların varlığı, sanatın sınırlarını aşabilme yeteneklerini gösteren önemli bir örnektir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise başta Âşık Veysel olmak üzere görme engelli âşıklar, âşıklık geleneğinin temsilcisi olmanın ötesine geçerek görme engellilerin bir mecliste toplanmasını sağlayan unsur hâline gelmişlerdir.

Anadolu'nun âşıklık geleneğini icra etmiş olan mühim şahsiyetlerden biri olan Âşık Tüccarî (Ticarî), Kuzeydoğu Anadolu'nun sınır şehri Kars'ta doğmuştur. Döneminde önde gelen usta âşıklardan biri olarak kabul edilen Tüccarî, 1720 yılında Selim ilçesine bağlı, günümüzde Büyükdere olarak bilinen Tiknis köyünde dünyaya gelmiş ve 1805 yılında vefat etmiştir. Âşık Tüccarî'nin hayatı, sadece sanatıyla değil, aynı zamanda yaşadığı olaylarla da zenginleşmiştir. 1744 yılında, Kars Kalesi'nin kuşatıldığı sırada, Nadir Şah ordusundan ayrılan ve Kars köylerini yağmalayan İran akıncıları, Âşık Tüccarî'nin Tiknis köyündeki evini de yağmalayarak genç ve güzel eşini esir alır. Nadir Şah'ın sarayına alınan karısını kurtarmak için kendisinin Hak Aşığı olduğunu ispatlaması amacıyla, bir hafta süresince her gece bir türkülü hikâye söylemeye karar verir. Bu usta âşık, çabalarının sonucunda karısını kurtarır. Ancak dönüş yolunda salgın çiçek hastalığına yakalanır. Bu hastalıktan iki gözünü de kaybeder ve kör olur. Âşık Tüccarî, divanları, tecnisleri, destanları ve hikâyeleri ile tanınmış bir sanatçıdır. Gözlerinden tedavi için Ahıska'ya giderken yolda Seyahat Destanı ve birçok koşma yazmıştır. Âşık Tüccarî'nin yaşamı, trajik olayları ve sanatındaki derinliği, onu âşık geleneğinin önemli bir figürü haline getirmiştir (Küçük). Esefle belirtelim ki şiirlerini ekseriyeti günümüze ulaşmamıştır. Kör Hasan mahlaslı Hasan Çıtak, 1913 yılında Çorum'da doğmuştur. Doğuştan görme engelli olan âşık, çevresinde "Kör Âşık" namıyla tanınır ve hiç eğitim görmemiştir (Ortakçı). Yoksul bir hayat sürdüğü kaynaklarda belirtilse de ölüm tarihi hakkında 1975 yılı kaydedilmiştir. Kaynaklarda Kör Hasan'ın, pek çok âşığın deyişlerini ezbere bildiği ve irticali söyleyişinin kuvvetli olduğu dile getirilir (Taşlıova 524; Ercan 424). Âşık Hanifi Ünver, 1948 yılında Malatya'nın

Doğanşehir ilçesinde hayata gözlerini açmıştır. Ailesinin en küçük çocuğu olarak doğan Âşık Hanifi, henüz altı aylıkken geçirdiği bir hastalık sonucu gözlerini kaybetmiş ve eğitim alma şansını kaybetmiştir. Ancak bu zorlu duruma rağmen müziğe olan ilgisiyle dikkat çekmiş, sadece altı yaşlarına geldiği vakit, kaval çalmaya darbuka ile ritmik melodiler icra etmeye başlamıştır. Bağlama çalmaya olan yeteneğini keşfettiği 1965 yılından itibaren ilk türkülerini icra etmeye başlamıştır. Aynı zamanda 1966 yılında Kuran kursuna giderek hafızlık unvanını elde etmiştir. Âşık Hanifi, kendisi gibi görme engeli bulunan ünlü âşık Veysel'i örnek alarak, onun izinden gitmeye karar vermiştir. Âşık Veysel'in ölümü üzerine hislerini hayranlık duygusunu "Veysel'e Ağıt" adlı bir şiirle dile getirmiştir. Usta âşık Veysel'in izinden gitmek, onun geleneğini sürdürmek için çaba sarf etmiştir. Çıraklık eğitimi alamamış olmasına karşın, kendisi gibi görme engelli Âşık Behramî, ya da Çıldırılı Behramî olarak bilinen Behram Aktemur ile tanışması, onun için bir rehberlik niteliği taşımıştır. Âşık Hanifi, Behramî'ye şiir ve bağlama konusunda rehberlik ederek, ona ustalık yapmıştır. 1979 yılında tanıştığı Âşık Behramî'ye sağladığı rehberlikle, Behramî'nin sanatını geliştirerek görme engeline rağmen müzik ve şiir alanında etkileyici bir kariyere sahip olmasına vesile olmuştur (Kurt 81-89). Âşık Fehmi Gür, Malatya'nın Arapgir ilçesine bağlı Bostancık köyünde 1914'te dünyaya gelmiştir. Fehmi Gür, üç yaşında geçirdiği çiçek hastalığı nedeniyle gözlerini kaybeder. Görme engelli olduğu için tahsil görmemiştir. Çocukluğunda köy odalarında, Arapgir kahvelerinde okunan kitapları, masal ve hikâyeleri, köye gelen âşıkların saz ve sözlerini, radyo programlarını dinleyerek kendisini yetiştirmiştir (Yazar). Âşık, geçimini destanlarını birer sayfa hâlinde bastırıp satarak ve hemşerilerinin yardımlarıyla sağlamıştır (Çiftlikçi 14; Yardımcı 236). 1933-1979 yılları arasında yaşayan Sadık Doğanay ise doğuştan iki gözü de kör olan bir âşık olup saz ve keman çalabilen ve gönül gözü ile bakıp gönüllere hitap eden Zile'de yetişen âşıkların son ustalarındandır (Yardımcı 238). Âşıklık geleneğindeki görme engelli bu isimlerin yanında 20. yüzyılda geleneğin görme engelli âşıkları içerisinde üç önemli zirve ismi vardır: Âşık Veysel, Âşık Mevlüt İhsanî ve Âşık Ruhanî. Şüphesiz bu isimlerin ustalıklarında yaratılışlarından kaynaklanan sanatçı özelliklerinin yanında bu özelliklerini üst seviyeye çıkaran bir diğer unsur görme engelli oluşlarıdır. Zira bir dezavantaj olan görme engelleri bu âşıkların algılayabildikleri her şeyi gönül gözleriyle görmelerine ve iç dünyalarının zenginleşmesine vesile olmuştur.

Âşık Veysel

Anadolu âşıklık geleneğinin 20. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden biri olan Âşık Veysel (Şatıroğlu) takvimler 1894 yılını gösterirken Sivas iline bağlı Şarkışla ilçesinin Sivrialan (Söbüalan) köyünde doğmuştur. Sol gözünü yedi yaşında yakalandığı çiçek hastalığı neticesinde kaybeden Veysel, sağ gözünün kapanması olarak “Değişler” adlı kitabında; “... Sağ gözümde de solun zorundan olacak, perde indi. O gün bugündür dünya başıma zindan” der. Fakat Veysel, sağ gözünün kapanmasıyla ilgili olarak;

“... Bir gün ahırda hayvanlar ile meşgul olurken, öküzlerden biri, ani bir hareketle başını sol tarafa çevirdi. Boynuzu sağ gözümü oydu. Ben feryatla dışarı fırladım. Babam ve etraftan sesimi duyanlar yanıma geldiler. Konuşmalardan anladım ki, sağ gözümü de ebediyen kaybetmiştim. O vakte kadar on iki yaşıma gelmiş bulunuyordum” (Kaya 2-3).

Veysel’in iki gözünün de kör olmasını oğlu Bahri Şatıroğlu, hemşerisi ve Veysel sevdalısı Kutlu Özen’e Veysel’in dilinden şöyle anlatır:

“Yedi yaşında (1901) çiçek hastalığına yakalandım. Çok zor günler yaşadım. Canımı zor kurtardım. Çiçek hastalığı yüzünden sağ gözümü tamamen kaybettim; sol gözüme ise perde indi. Babam beni Akdağmadeni’ndeki bir sağıkçıya götürüp, sol gözümdeki perdeyi aldurtmak istiyordu. Bir gün ağabeyim ile ahıra gittim. Ağabeyim hayvanların altını çalıyor / süpürüyor ben de musuru temizliyordum. Saman artıklarını dökmek için yere eğildim. Eğilmemle birlikte çıtak öküzün boynuzu gözüme saplandı. Bayılıp kalmışım... Gözüm de akıp gitmiş...” (Alptekin 19).

Âşık Veysel, “Genç Yaşında Felek Vurdu Başıma” şiirinde iki gözünün de kör olmasıyla ilgili duygularını şöyle dile getirir:

*Genç yaşında felek vurdu başıma
Aldırdım elimden iki gözümü
Yeni değişmiş idim yedi yaşıma
Kayıp ettim baharımı yazımı*

Çocukluk yaşlarındayken iki gözünü birden kaybeden âşığımız, vakitlerini babasının aldığı üç telli saz ile Ortaköy’deki Mustafa Abdal tekkesinde geçirmeye

başlar. Babası, Veysel'e sazi; "*Oğlanın gözü görmüyor, köyün uşaklarıyla oyun moyun oynayamıyor. Hiç değilse bu sazla oyalansın. Çalmayı bellekse, düğüne derneğe götürürler, insan içinde itibarı artar*" düşüncesiyle vermiştir. Önceleri acemilik çeker, kendini başarısız hisseder. Ustalar gibi saz çalamadığı için şevki kırılır, ancak babası ısrarcı olur ve kendisi gayret eder, saza hâkimiyet sağlar, sonraki yıllarda iyi saz ustası olur. 21 Mart 1973'te vefat eder (Kaya 4). Hem Âşık Veysel hem de onun gibi görme engelli halk şairlerinin engelleri ve bu engele bağlı olarak küçük yaşta müzik aleti sahibi olmaları sanatçı olmaları yolunda kendilerini gerçekleştirmelerinin ilk adımı olmuştur.

Şiir yazmaya geç yaşlarda başlayan ve 40 yaşına kadar Karacaoğlan, Emrah, Dertli, Pir Sultan'ın demelerini söyleyen Veysel, Erdoğan Alkan ile günler süren sohbetinde hayatını şöyle özetlemiştir: "*Ben kör olmasaydım Sivrialan'da çoban olurdum, kör oldum Veysel oldum.*" Veysel, bu ifadesiyle yalnız hayatını özetlemekle kalmamış, körlüğünün sanat yaratıcılığındaki mühim etkisini de dillendirmiştir. Âşık Veysel, "*Saklarım gözümde güzelliğini*" adlı şiirinde görmeyen gözlerinde vaktiyle gördüğü bir güzelliği sakladığını anlatır. Yüzeysel okumada şiirin ilk iki kıtasında Veysel'in "sakladığı güzellik" in bir sevgiliye ait olduğu düşünülse de şiir ilerledikçe saklanan güzelliğin "Yaratıcı" olduğu ortaya çıkar. Veysel bu şiirinde "saklamak" fiiliyle körlüğüne gönderme yaparak, vaktiyle kendilerinde Yaratıcıyı gördüğü unsurları dile getirir:

*Çeşitli çiçekler, yeşil yapraklar
Renklerin içinde nakşını saklar.
Karanlık geceler, aydın şafaklar
Uyanır cüml'alem sen varısın orda.
Mevcudatta olan kudreti kuvvet
Senden hâsıl oldu sen verdin hayat.
Yoktur senden başka ilanihayet
İnanıp, kanmışım, sen varsın orda.*

20. yüzyılda Âşık Veysel'in dışında Anadolu'daki aşıklık geleneğinin görme engelli iki önemli temsilcisi Âşık Mevlüt İhsanî ve Âşık Mustafa Ruhanî'dir. Metin Özarlan ("*Yaşnâmeleri*") bu iki usta âşığın yaşnâmeleri üzerinden sanatlarına yönelmeleri ve sanat yolculukları üzerinde durmuştur. Özarlan'ın tespitlerine göre, her iki âşık hemen hemen aynı yaşlarda arazide buldukları patlamamış birer bomba kapsülünün ellerinde patlamasıyla gözlerini

kaybetmiştir. Bu vahim olay hayatlarının sonraki safhalarında da benzer tercihleri seçmelerine sebep olmuş ve onlar bu benzer safhaları geleneğin diliyle anlattıkları şiirler yazmışlardır. Özarslan, doktora çalışmasında âşıklığa yönelik sebepleri olarak sıraladığı altı madde içinde görme engelliliğinin de başlıca etken olduğunu belirterek bunu; “*kazayla veya doğuştan körlükten âşıklığa yönelme*” (*Erzurum Âşıklık Geleneği* 116) şeklinde tasnifine dâhil eder.

Âşık Mevlüt İhsanî

Erzurum yöresi âşıklarından olan Âşık Mevlüt İhsanî; takvimler 1928 yılını gösterirken, Erzurum-Şenkaya ilçesine bağlı Gaziler (Bardız) bucağının Çermik (Kaynak) köyünde dünyaya gelmiştir. Çocukluğu yoksulluk ve sıkıntı içinde geçmiştir. İlkokula başladığı yıllarda sokakta oynadığı sırada savaş yıllarından arta kalan bir bomba kapsülü ile oynayınca elinde patlar. Bu patlamanın neticesinde Mevlüt İhsanî gözlerini yitirir ve elinin üç parmağı da bombanın etkisiyle parçalanır. Ailesi onun gözlerini kaybettiğinin farkına bile varamaz. Durum fark edildiğinde yoksulluk ve bilgisizlikten aile İhsanî’yi doktora götüremez. Şüphesiz, İhsanî’nin gerekli tedaviyi alamamasında o yıllarda ülkenin içinde bulunduğu şartların ve tıptaki seviyenin de etkisi vardır. Gözlerinin görmesi için muma biraz göktaş (şap) karıştırılmak suretiyle yapılan geleneksel tedavi yöntemleri de fayda etmediği gibi gözlerin açılma ihtimalini tamamen ortadan kaldırarak kör eder. Mevlüt İhsanî yaşadığı bu durumu şöyle dillendirir: “*Her ne kadar küçüksem de bu hâlimin bana güçlük çıkaracağını idrâk ediyordum. Hiçbir güçle eş gelmeyen vücudumun padişahı gözlerimi kaybetmişim.*” Daha sonra babası onu Sarıkamış’ta doktora götürse de geç kalınmıştır. Gözlerini kaybetmesini dokuz kıtalık Yaşnâmesinin altıncı kıtasında şöyle dile getirir:

*Anam kayalara çaldı özünü
Feryad etti, tutan yoktu sözünü
Ay geçmeden ağ bürüdü gözümü
On yaşında zindan ettim yolumu.*

Marangoz Kerim Usta’nın yanına çırak verilen Mevlüt İhsanî 13-14 yaşlarında saz çalıp türkü söylemeye başlar. 1945 yılında İzmir’deki körler okuluna girmeye hak kazanır. Bu hakkı kazanmak için dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye yazdığı mektubunda görme engelini şöyle dile getirir:

*Görmez Mevlüt diyorlar görenler bana
Bu hâlimle niye geldim cihana
Millî Şef İnönü yardım et bana
Bir vatan genciyim aman efendim.*

Fakat İzmir'e geldiğinde evrakları olmadığı için okula kaydı yapılamaz ve köyüne geri döner (Altun ve Gürsu 7-19; Düzgün, *Âşık Mevlüt İhsanî* 11-27). Bundan sonra hayatının geri kalan kısmında âşıklık yapan İhsanî'nin irticalen şiir söyleme yeteneği, iyi bir hikâye musannifi ve anlatıcısı olduğu konusunda bilimsel araştırma yapan akademik çevreler görüş birliğindedir. Mevlüt İhsanî: "*Beni âşık eden önce gözlerimi kaybetmiş olmamdır*" diyerek Âşık Veysel gibi âşıklığa yönelişini körlüğüne bağlar. Fakat diğer taraftan körlüğünün âşıklığını daha ileri düzeylere taşımasına da engel olduğunu belirtir. İhsanî: "*Âşık Veysel ve Âşık Ruhani ile aynı kaderi paylaştığını, gözleri görmeyen âşıkların ekmeklerini taştan çıkardıklarını söyler. Ona göre, âşıkları âşık eden fakirlikleridir; fakat asıl kör oluşlarıdır*" der (Altun ve Gürsu 38).

Âşık Mustafa Ruhani

Mustafa Temel'in âşıklık geleneğindeki adı Âşık Mustafa Ruhani olarak bilinir. 1931 yılında Erzurum'un Tortum ilçesine bağlı Aşağı Sivri köyünde doğmuştur. Ancak köyünde eğitim alabileceği bir okul bulunmadığı için ilkokula gidememiştir. Okumayı yeni harflerle ve arkadaşlarının yardımıyla öğrenir. 1941 yılında henüz on yaşındayken eline aldığı dinamit kapsülü ile oynarken kapsülün patlaması sonucu sol gözünü kaybeder. Bir süre hastanede tedavi görse de fayda etmez. Bu olaydan iki yıl sonra 1943 yılında sağ gözünde az da olsa var olan görme kabiliyetini de maalesef kaybeder. Hiç değilse ışığı hissettiği sağ gözünü ise 1955 yılından itibaren tamamen kaybeder. Bunun üzerine Âşık Ruhani:

*Tül, perde zannettim ilk bakışında
Bir örümcek penceremi ağlarken*

dizeleriyle başlayan şiirini söyler.

Âşık Mustafa Ruhani'nin kör olmasıyla Âşık Mevlüt İhsanî'nin kör olma sebepleri neredeyse aynıdır: Ruhani elinde bomba kapsülünün, İhsanî ise dinamit kapsülünün elinde patlamasıyla gözlerinden olmuştur.

Fiziksel olarak gözleri kapalı olmasına karşın, Âşık Mustafa Ruhanî'nin dış dünya ile kurduğu bağ hiçbir şekilde zayıf değildir. Aksine, bu durum onun ideal insan modelini arayışına bir vesile olur. Saz çalma ve irticalen şiir söyleme yeteneği oldukça güçlü olan Ruhanî, aynı zamanda usta bir hikâye yaratıcısı ve anlatıcısıdır. Kendi tasnifine sahip olduğu eserleri arasında Nergis Hanım, Yetim Esmâ, Yusuf Çavuş ve Zülbiye Hatun gibi hikâyeler bulunmaktadır. Âşık Mustafa Ruhanî, sadece kendi eserlerini değil, aynı zamanda klasik halk hikâyelerinden birkaçını ve zamanla ortaya çıkan hikâyelerden bazılarını da bilmektedir. Bu, onun sadece kendi yaratıcılığını değil, aynı zamanda geleneksel halk anlatı geleneğini de benimsemesini gösterir. Engeline rağmen âşıklık geleneğine büyük bir katkı sağlayan Âşık Mustafa Ruhanî'nin sanatı, hikâye anlatımındaki ustalığı ve zengin kültürel birikimiyle ön plana çıkmaktadır (Düzgün, *Âşık Mustafa Ruhanî* 11-27).

M. Özarslan'a göre, görme engelli her halk şairi gibi Mustafa Ruhanî de şiirlerinde kendisini çile ile yoğrulmuş biri olarak takdim eder ve bunu büyük ölçüde gözlerini kaybetmesi gibi bir nedene bağlar. Fiziksel anlamda karanlık içinde olmaktan büyük üzüntü duyar ve bunu bir şiirine şöyle yansıtır:

*Hayatım karanlık dünyam zulumat
Güneş doğmuş güneş aşmış bana ne
Madem ben her şeye kalmışım hasret
Âlem arzusuna koşmuş bana ne*

*Dünya ışığını kaybettim çoktan
Ne daldan zevk aldım ne de yapraktan
Şirin tabiattan sudan topraktan
Bereket fişkırması taşmış bana ne (Özarslan, "Yaşnâmeleri" 110).*

Gözleri görmeyen insanların hissiyatlarındaki kuvveti, dil ve ezber konusundaki yeteneklerin gelişmişliğini Mevlüt İhsanî ve Mustafa Ruhanî'nin zihin levhasında yer alan sayısız şiirden, hikâyelerden, hikâyelerin muhtevasına ait türkülerden anlamak mümkündür. Mevlüt İhsanî ve Mustafa Ruhanî'nin "âmâ" oluşları, "aşk"larını, aşkları da "âşık"lıklarını doğurmuştur. Bu âşıkların Tanrı vergisi ilhamına bir de âmâ oluş eklenince, bu durum onları ister istemez âşıklık sanatında seçkin birer temsilci yapmıştır (Özarslan, "Yaşnâmeleri" 112). Özarslan'ın Mevlüt İhsanî ve Mustafa Ruhanî özelinde yaptığı bu tespitler görme engelli bütün halk

şairleri için geçerlidir. Onların her biri değişik Türk boy ve topluluklarında ortak kökene dayanan sözlü şiir geleneklerine karanlık dünyalarından katkılar yapmışlardır.

Sonuç

Görme engelli âşıklar ve destan anlatıcıları Türk destan anlatıcılığı ve halk şairliğine önemli katkılar yapmış, bütün Türk dünyasında sözlü şiir geleneğinin zayıflamaya başladığı (özellikle 20. yy) dönemlerde yeni bir soluk olmalarının yanı sıra geleneğe yeni söyleyiş tarzları ve ifadeler kazandırmışlardır. Özellikle destan geleneğinin güçlü olarak yaşatıldığı Türk boy ve topluluklarında (belki de görme engellerinden kaynaklanan) güçlü hafızaları nedeniyle Yakut Olonhohut Semen (19. yy.) ve Altay Türklerinden Kayçı Ulaşev (20. yy.) gibi görme engelli destan anlatıcılarının pek çok destan metnini hafızalarında muhafaza ederek bu metinlerin kendilerinden sonraki zamanlara aktarılmasına vesile olarak önemli görevi yerine getirmişlerdir. Bu halk şairleri için görme engelleri günlük hayatlarında büyük sıkıntılara sebep olmasına rağmen onlar, engellerinden kaynaklanan sıkıntılarını kabullenmiş ve tevekkül içinde şiirlerinde çeşitli şekillerde dile getirmişlerdir. Hayatlarının bir döneminde görmüş olan halk şairlerinin görme yetilerini küçük yaşlarda kaybetmiş olsalar bile dış dünyayı şiirlerinde ayrıntılı bir şekilde dile getirdikleri görülürken doğuştan görme engelli halk şairlerinin yakın çevrelerinin tarifleri üzerine zihinlerinde canlandırdıkları dış dünyayı daha genel ifadelerle anlatmaya çalıştıkları görülmektedir. Biyografilerine bakıldığında görme engelli halk şairlerinin büyük kısmının aileleri, yakın çevreleri ve içine doğup yaşadıkları topluluk tarafından destek aldıkları görülmektedir. Küçük yaşta görme engelli olanların bir kısmı âşık olmaları için aileleri tarafından teşvik edilmiştir. Bu teşviğin amacı başlangıçta çocuğun hoşça vakit geçirmesine yönelikken zaman içinde sanatçı olmasını sağlamıştır. Bu isimlerin her biri her ne şekilde destan anlatıcısı ya da âşık olmuşlarsa olsunlar hemen tamamı geçimlerini sanatları yoluyla temin etmişlerdir. Dolayısıyla doğuştan veya sonradan görme yetisini kaybetme âşıklığa yönelişte başlıca etmenlerden biri olmuştur. Âşık Ömer gibi âmâ âşıklar, âmâlıklarından dolayı toplumda farklı bir konuma sahip olmuşlardır. Burada hiç şüphesiz, toplumun âmâ halk şairlerine engellerinden dolayı sahip çıkıp desteklemelerinin ve duygularının yanında sanatlarına gösterdikleri saygının da önemi vardır. Görme engelli destan anlatıcıları ve

âşıkların ortak yönlerinden biri de toplumsal sorunlara ve siyasî olaylara karşı duyarlı olmalarıdır. Görme engelli olmalarının dış dünyayla ilgilerini kesmediği, toplumsal sorunlara duyarlı olmalarını engelleyemediği, aksine toplumsal sorun ve olayların onların şiirini besleyen önemli kaynaklardan biri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- “Ajar (Sokır Ajar) Jurtıbaykızı.” *Wikipedia*, 26.01.2024, [https://kk.wikipedia.org/wiki/Ажар_\(Соқыр_Ажар\)_Жұртыбайқызы](https://kk.wikipedia.org/wiki/Ажар_(Соқыр_Ажар)_Жұртыбайқызы).
- “Aşık Beşti.” *Azerbaycan Edebiyatı*, 12 Aralık 2023, <https://sites.google.com/site/azerbaycanturkEDEBIYATI/azerbaycan-asik-edebiyat/asiq-besti>.
- “Sokır Akın Iriskeldi.” *Abai.kz*, 26.01.2024, <https://abai.kz/post/177365>.
- Alptekin, Ali Berat. *Âşık Veysel Türküz Türkü Çağırırız*. Akçağ Yayınları, 2004.
- Altun, Işıl, ve Yasemin, Gürsu. *Âşık Mevlüt İhsanî Gizli Defterim*. Kocaeli Belediyesi Yayınları, 2010.
- Arıkan, Metin. *Başlangıçtan 20. Yüzyıla Kazak Jırav ve Akınları*. Gece Kitaplığı, 2014.
- Asker, Naile. “Ünlü Azeri Âşık Kör Nesip.” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, vol. IX, no. 1, 2009, ss. 9-14.
- Bucuka, Yunus. “Körlük ve Bilgelik.” *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 7, no. 7, 2023, ss. 95-110.
- Cumayev, K. ve diğerleri. (Red. Aşır Orazov). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Türkmenistan Türk Edebiyatı*. C. 11, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2005.
- Çalışkan, Ayşenur Begüm, ve Feyzan Göher Vural. “Karanlık Dünyalarından Işık Olan İki Âşık: Âşık Veysel ve Barpı Alıkulov.” *Uluslararası Halkbilim Araştırmaları Dergisi*, vol. 2, no. 3, 2019, ss. 40-83.
- Çiftlikçi, Ramazan. *Arapgirli Halk Şairi Fehmi Gür Hayatı-Sanatı-Bütün Şiirleri I-II*. Malatya Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.
- Demirci, Mehmet Emin. *Homeros’tan Âşık Veysel’e Tarihte ve Toplum Yaşamında Körler*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2005.
- Derbiselin, Enver. *Destur Jane Jalgastık, 2-Tom*, Devir-Kitap Yayınları, 2018.
- Dilek, İbrahim. *Türk Mitoloji Sözlüğü*. TDK Yayınları, 2021.
- Doğkun, Samet. “Görme Engelli Âşıklar ve Tabiat Algısı.” *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, no. 59, 2023, ss. 16-30.

- Doykun, Samet. *Cumhuriyet Dönemi Anadolu Sahasında Görme Engelli Âşıklar – Naratif Bir İnceleme*. Doktora Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2022.
- Durdiyev, Hidayberdi. *Dutar Dillenende*. Türkmenistan Neşriyatı, 1967.
- Düzgün, Dilaver. *Âşık Mevlüt İhsanî Hayatı-Sanatı ve Şiirlerinden Seçmeler*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Düzgün, Dilaver. *Âşık Mustafa Ruhani Hayatı-Sanatı ve Şiirlerinden Seçmeler*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Eberhard, Wolfram. *Güneydoğu Anadolu'dan Âşık Hikâyeleri*. Çev. Müfide Kocaoğlan Van Der Hoeven, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Ercan, Abdullah. *14. Yüzyıldan Günümüze Çorumlu Şairler*, Hitit Festivali Komitesi, 1991.
- Ergun, Metin. *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*. TDK Yayınları, 2013.
- Güngör, Sonuç. “Kırgız Akınlık Geleneği Üzerine Türkiye Türkçesiyle Yapılmış Çalışmalar.” *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 5, no. 5, 2015, ss. 27-38.
- Kainçin, Cıbaş. *Tuular Baştay Kıyğı*, Gorno-Altaysk, 2006.
- Kalenderoğlu, İhsan. *Türkmen Bahşılık Geleneği*. Gazi Kitabevi, 2011.
- Kaya, Doğan. *Âşık Veyse*. Sivas Valiliği Yayınları, 2004.
- Kayıpov, Süleyman. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi/Kırgız Edebiyatı 31*. Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005.
- Kurt, Begüm. “Can Gözü Kör, Gönül Gözü Açık Bir Âşık: Malatyalı Hanifi Ünver.” *Uluslararası Halkbilim Araştırmaları Dergisi*, vol. 2, no. 2, 2019, ss. 81-89.
- Küçük, Sait. “Âşıklar Sultanı Âşık Tüccari,” *Türkü Sitesi*, 02.12.2023, https://www.turkuler.com/yazi/asiklar_sultani.asp.
- Oraztaganov, A. *Kör Molla Saylangan Eserler*. 1967.
- Özarlan, Metin. *Erzurum Âşıklık Geleneği*. Akçağ Yayınları, 2001.
- Özarlan, Metin. Yaşnâmeleri Zemininde İki Âmâ Âşığın Sanat Yolculuğu The Artistic Journey of Two Blind Minstrels in the Context of Their Yaşnâmes.” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, no. 48, 2012, ss. 103-116.
- Taşlıova, Mete. *Çorum Halk Şiiri Antolojisi Sözlü ve Yazılı Kaynaklarla Âşıklar, Ozanlar, Şairler*. Çorum Valiliği Yayınları, 2008.
- Yardımcı, Mehmet. “Arapgirli Âşık Fehmi Gür Hayatı-Sanatı Şiirlerinden Örnekler.” *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 2, 1996, ss. 235-242.
- Ortakçı, Altuğ. “Kör Hasan.” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 02 Ocak 2029, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kor-hasan-hasan-citak>.
- Yazar, Sevtap. “Fehmî”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 16 Aralık 2018, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/fehmi-fehmi-gur>.